INDAKEMWA, de Rechtvaardigen van Rwanda 94

Ontmoeting met Jacques Roisin

Indakemwa, les Justes du Rwanda 94. Rencontre avec Jacques Roisin

Mélanie Moreas

Traducteur : Rita Roggen

Édition électronique

URL : <https://journals.openedition.org/temoigner/7996>

DOI : 10.4000/temoigner.7996

ISSN : 2506-6390

Cet article est une traduction de :

Indakemwa, les Justes du Rwanda 94 - URL : <https://journals.openedition.org/temoigner/7995> [fr]

Éditeur :

Éditions du Centre d'études et de documentation Mémoire d'Auschwitz, Éditions Kimé

Édition imprimée

Date de publication : 1 octobre 2018

Pagination : 131-137

ISBN : 978-2-930953-076

ISSN : 2031-4183

Référence électronique

Mélanie Moreas, «INDAKEMWA, de Rechtvaardigen van Rwanda 94», *Témoigner. Entre histoire et mémoire* [Online], 127 | 2018, Online op 10 février 2022, geraadpleegd op 14 février 2022. URL: <http://journals.openedition.org/temoigner/7996> ; DOI: <https://doi.org/10.4000/temoigner.7996>

INDAKEMWA, DE RECHTVAARDIGEN VAN RWANDA 94

ONTMOETING MET JACQUES ROISIN

*Ma noi s'è letta negli occhi dei morti
e sulla terra faremo libertà
Ma l'hanno stretta i pugni dei morti
La giustizia che si farà.¹*

In een eerder artikel (Moréas 2018) heb ik beknopt de laatste zaal in het nieuwe *Musée de la Campagne contre le génocide (CAG)* vermeld, gewijd aan de Rechtvaardigen. Hier gaat de aandacht naar de personen die de medaille UMURINZI (medaille van de Campagne tegen de Genocide) of de medaille URUTI (medaille van de Nationale Bevrijding) hebben gekregen. Tijdens mijn bezoek was ik gerustgesteld of bijna verrast dat er daar talrijke foto's over drie stroken van de muur verspreid waren. Ik was immers altijd de mening toegedaan dat het wenselijker was om de kwestie van de plaats van de Rechtvaardigen niet aan te snijden binnen de Rwandese maatschappij.

Mijn persoonlijk onderzoek, mijn reizen naar Rwanda en mijn engagement voor de Rwandese Tutsi-gemeenschap in België hebben mij in contact gebracht met uiteenlopende profielen die een link hebben met de genocide van de Tutsi in 1994, gaande van de overlevende tot de westerse militair, de ex-militair die in april 1994 aanwezig was in Kigali tot de volkerenmoordenaar, de 'betrokken' politicus en de

kleurling op zoek naar zijn identiteit. Een Rechtvaardige ontmoeten leek als het ware onmogelijk.

Mijn verwondering was dan ook groot toen eind 2017 het boek *Dans la nuit la plus noire se cache l'humanité. Récits des justes du Rwanda* van Jacques Roisin² verscheen. We hebben lang gewacht op dit werk en het werd een boeiende en opbeurende lectuur. Eindelijk was het mogelijk om meer te weten te komen over die redders. Het boek is 'waarachtig' en minder literair dan dat van Jean Hatzfeld³. Dit toegankelijke en noodzakelijke werk bestaat uit twee delen: het eerste

(1) Fragment uit het gedicht 'Canto degli ultimi partigiani' van Franco Fortini, Italiaans dichter (1917-1994).

(2) Belgische doctor in de psychologie, doceerde aan de Faculteit Rechten en Criminologie van de universiteit van Louvain-la-Neuve.

(3) Frans journalist en schrijver (1949-...). Auteur van onder meer *Une Saison des machettes* (2003) en *Un Papa de sang* (2015).

- bestaat uit zes getuigenissen van Rechtvaardigen, en het tweede is een commentaar van de auteur als psychoanalist. Hij analyseert het gedrag tijdens de genocide van de twintig getuigen die hij op verscheidene reizen naar het land van de duizend heuvels heeft ontmoet.

Meteen in de inleiding wordt al de term *Indakemwa* gelanceerd. In het Kinyarwanda betekent het ‘geïntegreerde personen’. In de inleiding herinnert Colette Braeckman⁴ ons eraan dat de organisatie IBUKA⁵ en de vereniging AVEGA⁶ vanaf 2001 belangstelling begonnen te tonen: ‘Later zal IBUKA die bescheiden helden “Rechtvaardigen” noemen. Zij haalt inspiratie bij de Israëlitische uitdrukking “Rechtvaardigen onder de Naties”’ (Braeckman 2017, 8). Anderzijds verduidelijkt historica Hélène Dumas⁷ in een interview voor de krant *Le Monde*: ‘Dat jaar werden ze aangeduid met de term “abarenzi w’igihango”, wat “bewakers van het bloedpact” betekent. Dat is volgens mij een zeer sterke uitdrukking, die verwijst naar de weigering om familieleden te verraden.’ (Rémy 2017)

In 2010 heeft IBUKA een lijst opgesteld van 271 Rechtvaardigen. Dat is slechts een deel van de werkelijkheid, als we rekening houden met de redders die nooit hebben gesproken en degenen die zijn gestorven zonder dat we iets hebben vernomen van wat ze hebben gedaan.

Nadat ik het boek had gelezen, wilde ik Jacques Roisin ontmoeten. Ik had zoveel vragen. Hoe luidt zijn eigen definitie van Rechtvaardige? Welke hindernissen heeft hij tijdens de realisatie van dit project moeten overwinnen? Was het gemakkelijk om de redders ertoe te bewegen hun verhaal te doen? Heeft hij nog contact met de ondervraagde mensen?

(4) Belgische journaliste (1946-...). Redactielid van de krant *Le Soir*, verantwoordelijk voor de Afrikaanse actualiteit en meer bepaald die van Centraal-Afrika. Ze is eveneens columnist in tijdschriften, onder meer in *Le Monde diplomatique*.

(5) IBUKA – herinnering en gerechtigheid – is een organisatie die sinds 1995 de herinnering aan de genocide van de Tutsi van Rwanda verdedigt. De term betekent in het Kinyarwanda ‘Gedenk’.

(6) Vereniging van de weduwen van de genocide van de Tutsi van Rwanda 94, opgericht in 1995.

(7) Franse historica, Rwanda-kenner, met onderzoeksoverdracht binnen het wetenschappelijk onderzoekscentrum CNRS.

© Jacques Roisin

— Jacques Roisin en Zura Karuhimbi.

Ik krijg snel een enthousiast antwoord op mijn eerste e-mail. Jacques Roisin stelt een telefonisch onderhoud voor. We zullen het hoofdzakelijk hebben over onze eigen ervaringen tijdens onze reizen naar Rwanda. Om dit artikel te kunnen afwerken, zijn nog twee bijkomende ontmoetingen nodig.

HET UITGANGSPUNT? EEN COLLOQUIUM!

In 2008 neemt Jacques Roisin deel aan een colloquium in Rwanda. Hij krijgt een voorstel om zijn verblijf te verlengen en gespecialiseerde ploegen te

ontmoeten die zich bezighouden met de overlevenden. Hij bezoekt eveneens het Gisozi Genocide Memorial⁸. Bij onze eerste ontmoeting op 25 januari 2018 vertrouwt hij me in verband met dit herdenkingsbezoek het volgende toe: ‘Deze plek heeft me diep getroffen. Ik ben gaan zitten en ik heb een foto gezien van een rustige vrouw. Het was Zura.’ Hij verneemt dat ze een honderdtal mensen heeft gered tijdens de genocide van de Tutsi van Rwanda in 1994.

Bij zijn thuiskomst vraagt hij zich af wie die Rechtvaardigen zijn waarover heel weinig wordt gesproken door de Rwandese gemeenschap en die vrijwel onbestaande zijn in de wetenschappelijke literatuur.

Even later stelt hij zijn vragen aan een Belgisch-Rwandese studente die studeert in Louvain-la-Neuve: Freya De Clerck. Aan het eind van een examen vertrouwt Jacques Roisin haar zijn project toe. Ze vermeldt de naam van een advocaat, Faustin Murangwa,⁹ die een analoog project heeft. Hij wil Rechtvaardigen ontmoeten en bekendheid geven. Jacques en Faustin komen in contact via Freya. Het project gaat van start. Twee jaar, verscheidene reizen naar Rwanda en de ontmoeting met een twintigtal getuigen, waarvan er zestien de titel ‘Rechtvaardige’ hadden gekregen van IBUKA (vaak verscheidene keren), zijn essentieel om het project te laten slagen.

Voor Jacques is het project een ‘reële wil om mensen uit het menselijke kamp te ontmoeten’, zo vertelt hij tijdens onze tweede ontmoeting op 5 februari 2018. Tijdens de eerste reis is deze docent, die al verscheidene overlevenden in België heeft ontmoet, zonder duidelijk doel vertrokken. Hij wilde naar hen luisteren en ‘gevoed’ worden door hun menselijke ervaring. Vervolgens ontstond bij hem het idee ‘deze mensen die een indrukwekkend toonbeeld van bescheidenheid en moed zijn’, bekendheid te geven. Faustin wantrouwt de universiteitsprofessor aanvankelijk, maar ze zitten snel ‘op dezelfde golfen’. Gelukkig, want dankzij hun vertrouwensrelatie hebben ze de hindernissen

(8) Ook Kigali Genocide Memorial genoemd, herbergt onder andere een documentatie- en pedagogisch centrum. Er liggen meer dan 250 000 menselijke resten begraven.

(9) Geboren in Congo. Ouders waren Rwandese vluchtelingen die naar hun land terugkwamen.

© Jacques Roisin

— Tekening van Zura door Jacques Roisin.

kunnen overwinnen die typisch zijn voor zo’n ambitieus project.

Maar welke hindernissen waren er dan? Op die vraag antwoordt Jacques Roisin: ‘We hebben ontzettend veel geluk gehad en een samenloop van omstandigheden heeft in de kaart gespeeld van de ontmoetingen’. Hij wijst er tevens op dat ze veel hulp hebben gekregen van een veertigtal mensen en werden ondergebracht bij enkele families, ‘maar er was geen enthousiasme’. Heel wat Rwandezers begrijpen niet waarom het belangrijk is om de daden van de redders op te roepen in het licht van ‘de oceaan van wreedheid’ die hun land heeft overspoeld.

Waarom blijft de kwestie van de Rechtvaardigen in Rwanda een gevoelig thema? Waarom is het zo moeilijk om de herinnering op te roepen van die redders in Rwanda? Is het de vrees dat de internationale gemeenschap de wrede daden minimaliseert en het leed dat miljoenen gedurende drie maanden moesten ondergaan? Zijn ze bezorgd, omdat de tussenkomst van het *Front patriotique rwandais* (Rwandees Patriotisch Front) niet op zijn juiste waarde zou worden geschat? Is het een stap die deel uitmaakt van de politiek van vergeving en verzoening?

Toen het werk verscheen, is Jacques Roisin naar Rwanda gereisd om het te schenken aan alle ondervraagde redders en aan de mensen die hem hebben geholpen om het project te realiseren.

... DE STEM VAN DE RECHTVAARDIGEN

De twintig getuigenissen van redders waarop het werk van Jacques Roisin de aandacht vestigt, zijn essentieel om te wijzen op de fundamentele menselijke waarden van onze maatschappijen en om zich te verzetten tegen alle vormen van negationisme, die steeds weer de kop opsteken.

Wie is Rechtvaardige? Voor Ibuka moeten drie criteria gelijktijdig aanwezig zijn om de vermelding Rechtvaardige te krijgen:

De eerste vereiste is minstens één Tutsi gered te hebben tijdens de genocide en gedurende dezelfde periode op geen enkele manier te hebben deelgenomen aan vijandige daden tegen Tutsi. De twee andere hebben betrekking op het 'onberispelijke' gedrag gedurende de periode die volgde op de genocide. Het volstaat actief deelgenomen te hebben aan de getuigenissen over de genocide, bijvoorbeeld door deel te nemen aan de Gacaca¹⁰. Men moet ook de verzoening hebben bevorderd, bijvoorbeeld door niet-racistische uitlatingen of door deel te nemen aan officiële herdenkingsplechtigheden van de genocide. (Roisin 2017, 28, vertaling RR)

Tijdens onze tweede ontmoeting definieert Roisin de Rechtvaardige als volgt:

Iemand die alles doet wat hij kan, om te redden, wanneer mensen worden bestookt om gedood te worden. Ze gaan zelfs zover dat ze hun eigen leven op het spel zetten, maar zijn nooit uit op persoonlijk winstbejag en doen alles enkel omdat het mensen zijn.

De getuigen die ik heb ontmoet, geven toe dat ze erg gehecht waren aan Zura, de tovenares, en aan Edison, de bekeerling. We mogen zeker niet de verhalen vergeten van de moedige Joséphine, de militair Silas, wiens zoon werd vergiftigd, de moslim Rachid en van Damas, die een weeshuis oprichtte.

(10) De volksrechtbanken die actief waren tussen 2002 en 2012.

ZURA KARUHIMBI, EEN RECHTVAARDIGE MET EEN HUMANISTISCH KARAKTER

'Al sinds ik klein was, haat ik de haat!'

Jacques Roisin spreekt over deze bejaarde dame met een oneindige tederheid tijdens onze ontmoeting. Hij beweert onder de indruk te zijn van haar persoonlijkheid en haar verwelkoming, van haar aura van tovenares en haar sereniteit.

Tijdens de genocide is Zura haar man verloren (van wie ze gescheiden leefde), haar drie kinderen en meerdere familieleden. Niettegenstaande die tragische gebeurtenissen heeft ze tachtig Hutu en Tutsi gered. Voor die heldendaad heeft ze in 2006 de *médaille d'honneur de l'Ordre de la bravoure* (eremedaille van de orde voor dapperheid) van president Paul Kagamé gekregen en Italië heeft haar eveneens een medaille aangeboden 'voor haar inspanningen bij de verdediging van de rechten van de Mens' (Ssuuna 2013, 1). Haar voornaamste drijfveer was een echte humanistische daad: 'Ik zou niet hebben toegelaten dat men mensen doodt, dat iemand een ander doodt. Als menselijke wezens zijn wij allen gelijk.' (Roisin 2017, 40)

Hoe is zij erin geslaagd om die mensen te beschermen zonder gedood te worden? In een interview komen we meer te weten:

Ze herinnert eraan dat haar familie vóór de genocide de reputatie had de traditionele geneeskunde te kennen en dat talrijke zieken zich bij hen lieten verzorgen. Andere mensen uit de buurt geloofden dat de familie 'magische krachten' had die tot de dood konden leiden. (Ssuuna 2013, 1)

Wanneer de *Interahamwe*¹¹ voor haar deur staan, waarschuwt ze hen dat ze 'een vloek over hen zal uitspreken als ze de vluchtelingen in haar huis zouden aanvallen.' (*ibid.*) Ze blijft discreet over het feit dat ze een tovenares is, maar heeft er geen spijt van dat deze stadslegende de moorddadige lusten van de milities heeft afgeremd. Bovendien heeft ze niet gearzeld om haar medische kennis in te zetten en aan de verborgen

(11) Milities die moordpartijen organiseerden.

mensen in haar binnenhof 'geneeskundige zorgen' te verstrekken. 'Daar leidden ze zich volledig door te braken en door diarree.' (Roisin 2017, 44) Dit afzichtelijke beeld boezemde de massamoordenaars vrees in.

Zura benadrukt ook dat zij 'overal in haar huis Tutsi verstopt had, in het kleine vertrek hier en ook in de beide andere, sommigen zaten verscholen in de plafonds.' (Roisin 2017, 40) Ze verstopte ook mensen onder een verhoogd bed dat ze zelf had gemaakt, net zoals de vloer waarop de mensen met bladeren werden bedekt. Er zaten er ook in een boom in een bos achter haar woonst. Die vrouw heeft het dagelijkse leven van al die verborgen mensen beheerd:

Ik heb ze gevoed met maniok, bonen, zonnebloemen. [...] Ik bracht hen een emmer voor hun behoeften, zo moesten ze niet uit hun schuilplaats komen. [...] En ik deed de deur op slot, zodat ze niet konden weggaan. Buiten vond een slachtpartij plaats en de dood zou ze hebben ingehaald. (Roisin 2017, 42)

En ze deed onverschrokken voort: *extra-muros*. Zo heeft ze warempel een baby gered die tussen een hoop lijken lag.

Bij het lezen wordt een 'erfelijk humanisme' duidelijk:

Mijn familie hield ook van iedereen. Ik werd geboren en groeide op met oorlogsverhalen. Ik was nog geen jong meisje toen ik zag hoe mijn familieleden bedreigde mensen verstopten. Dat was in de tijd waarin koning Musinga werd vermoord. Mijn moeder verstopte en ik gaf te eten. (Roisin 2017, 43)

Zura vertelt ook dat ze al in 1973 mensen heeft verstopt.

Maar ook enkele jaren na de genocide dreigde er nog gevaar. Zura vertelt dat leden van de milities in 2001 waren teruggekomen: 'Ze hebben het huis in brand gestoken, ze wilden het met de grond gelijk maken, maar enkel een deel van het dak en de vier plafonds werden vernietigd.' Ze woont nog steeds in dat huis. Het was de directe getuigenis van de edelmoedigheid, de nederigheid en de niet te stuiten heldhaftigheid van deze Rwandese vrouw, die volgens de wil van de Staat ooit zal worden begraven in het Memorial in Kigali.

SILAS MTAMFURAIGIRAISHYARI, EEN RECHTVAARDIGE MILITAIR

'Ik verwachtte niet dat men mij erkentelijk zou zijn voor mijn daden.'

In 1994 was Silas, Hutu en aanhanger van de pinksterbeweging, militair bij de *Forces armées rwandaises* (FAR)¹². 'Ik was ingedeeld bij het kamp Gako in het district Bugesera, ten zuiden van de Rwandese provincie Est, aan de grens met Burundi.' (Roisin 2017, 105) Silas' heldendaad bestond erin gedurende de nacht groepen Tutsi naar Burundi te brengen. Zijn moed is hem duur komen te staan: zijn zoon werd na de genocide vergiftigd, toen hij door IBUKA werd erkend als Rechtvaardige. Hij praat er nooit over.

Waarom en hoe heeft een Hutu-militair tientallen mensen gered tijdens de genocide van de Tutsi van Rwanda in april 1994? Silas herinnert zich die vijandigheid tegen de Tutsi uit zijn kindertijd, leerkrachten die signalementskaarten invulden waarop de etnische afkomst werd vermeld.

In 1990 gaat hij bij het nationale leger:

Toen de selectiejury me vroeg tot welke etnie ik behoorde, heb ik uit pure provocatie geantwoord: 'Ik ben Tutsi'. Mijn oom, die lid was van de jury, gaf mij een klap, omdat ik de familie had beledigd. (Roisin 2017, 108)

(12) Strijdkrachten onder het regime van Juvénal Habyarimana.

— Tekening van Zura door Jacques Roisin.

Sindsdien was hem de discriminatiepolitiek van het leger duidelijk. In dat verband vult hij aan dat ‘de soldaten hun verloofde moesten voorstellen aan hun oversten en hun toestemming moesten vragen.’ (Roisin 2017, 108) Het antwoord hing vanzelfsprekend af van de etnische afkomst van de jongedame.

In oktober 1990 trok Silas naar het front om er te vechten, toen de oorlog met het FPR¹³ begon. Op dat moment bevonden de Tutsi zich in een erg hachelijke situatie: ‘De identiteitskaarten werden er gecontroleerd en vaak werden de Tutsi er mishandeld. [...] Elke gelegenheid was goed om ze te mishandelen.’ (Roisin 2017, 108) In 1992 is Silas getuige van talrijke moordpartijen in Bugesera. Hij geeft aan:

Er was niets bijzonders gebeurd om deze represailles te rechtvaardigen, behalve dan de haatcampagne van Radio Rwanda tegen de Tutsi. De Tutsi werden echter geplunderd, hun huizen werden vernield en talrijke Tutsi werden afgeslacht. (Roisin 2017, 109)

Op 6 april 1994 meende hij dat alles mogelijk was, nu het presidentiële vliegtuig was neergeschoten. De mensen rondom lachten met het nieuws en de eerste systematische slachtingen waren begonnen. ‘Deze onrechtvaardigheid dwong me tot handelen.’ (Roisin 2017, 110) Maar hoe doe je dat, zonder ontmaskerd te worden? Dankzij kameraden uit het leger en vrienden

(13) Het Rwandese Patriottisch Front (FPR) is ontstaan in Oeganda in 1987-1988, opgericht door Rwandese ballingen. De leider is Paul Kagamé.

die ook aanhangers waren van de pinksterbeweging, is Silas erin geslaagd Tutsi te redden. Hij had een actie-groep samengesteld:

Zodra de nacht was gevallen, brachten we ze naar Burundi. Om de twintig kilometer tot aan de grens met Burundi te overbruggen hebben we geen wegen gebruikt, neen, om de versperringen van de militairen en de milities te omzeilen moesten we meestal doorheen de wildernis trekken. [...] Wij brachten de mensen ’s nachts tot aan de grens. We bleven bij hen tot de zon opkwam en zodra we zagen dat ze zonder risico konden oversteken, lieten we ze alleen vertrekken. (Roisin 2017, 112)

Daarna keerden Silas en zijn gezelschap terug naar de kazerne.

Hij wekte al vlug argwaan. Bij zijn derde reddings-tocht werd Silas gezocht. Hij slaagde erin te ontsnappen en te schuilen in een Burundees kamp, dankzij een Tutsi-militair die hem meteen had gewaarschuwd. In juni 1994 kwam hij terug naar Rwanda en werd opgenomen in het leger van het FPR.

Na de genocide huwde hij een Tutsi-vrouw en hij was verwonderd dat hij de vermelding Rechtvaardige kreeg:

Ik was trots. Maar het was ook een kans om degenen die hadden gedood, en degenen die niet hadden geholpen, aan te zetten aan zelfreflectie te doen. Ik betreur het hoe dan ook dat ik niet meer mensen heb gered. (Roisin 2017, 118)

— Tekening van Zura door Jacques Roisin.

EN WIJ?

Hoe zien wij die betekenis van ‘gerechtigheid’? Hoe verdedigen wij die in ons dagelijkse leven? Zouden wij in staat zijn om de kracht te vinden voor dergelijke heldendaden? Wat is ons morele ideaal? Wat is de rechtvaardigheid van de Mens? Welke plaats neemt de Andere in onze moderne maatschappij in?

Hoe en waarom kan een mens zo ver gaan in het tonen van zijn duistere ik? Waren de toekomstige massamoordenaars vóór 1994 allemaal vijandig en haatdragend? Zijn de toekomstige massamoordenaars vóór 1994 nooit solidair geweest met hun burens, die later hun slachtoffers werden?

Jacques Roisin vindt dat we niet mogen vergeten dat het ‘een kwestie van geweten is, een keuze die je maakt, los van je goede of slechte invloeden.’ Tijdens onze tweede ontmoeting stelt hij nog: ‘Het is een persoonlijke keuze die je maakt in je binnenste en voor de Anderen, door rekening met hen te houden.’

Laten we eindigen met de woorden van de Franse filosoof Frédéric Worms, naar aanleiding van de dood van Arnaud Beltrame¹⁴:

Zo komt alles samen. Een leven redden en vechten voor gerechtigheid, en het feit dat ze een individuele daad stellen, hun leven op het spel zetten, het ultieme offer brengen. Alles in ons dat aanzet tot nadenken over wat ons onderscheidt van helden, herinnert ons aan het feit dat de principes niet enkel moeten berusten op het offer van anderen maar dat we ook zelf deelgenoot moeten worden. (Worms 2018, 50) ■

Mélanie Moreas
HE2B Defré

Vertaling uit het Frans: Rita Roggen

(14) Officier van de Franse gendarmerie, bekend omdat hij de plaats had ingenomen van een gegijzelde tijdens een terreuraanslag op een supermarkt in Carcassonne op 23 maart 2018. Hij overleed aan zijn verwondingen.

BIBLIOGRAFIE

- Colette Braeckman, ‘Préface’ in Jacques Roisin, *Dans la nuit la plus noire se cache l’humanité. Récits des justes du Rwanda*, Brussel: Les Impressions nouvelles, 2017.
- Jean Hatzfeld, *Une Saison de machettes*, Parijs: Seuil, 2003. Uitgebracht in het Nederlands als *Seizoen van de machettes. Het verhaal van de daders*, vertaald uit het Frans door Théo Buckinx, Amsterdam: De Bezige Bij, 2004.
- ---, *Un Papa de sang*, Parijs: Gallimard, 2015.
- Mélanie Moreas, ‘Op het spoor van de genocide van de Tutsi’s in Rwanda. Ontmoeting met daders en analyse van het rechtssysteem na 1994, *Getuigen tussen geschiedenis en herinnering* 126, 2018, 146-153.
- Jean-Philippe Rémy, ‘“Récit des Justes du Rwanda”, hommage à ceux qui ont sauvé des Tutsi durant le génocide’, *Le Monde*, 1 oktober 2017, http://www.lemonde.fr/afrique/article/2017/10/01/recit-des-justes-du-rwanda-hommage-a-ceux-qui-ont-sauve-des-tutsi-durant-le-genocide_5194438_3212.html (geraadpleegd 2 april 2018).
- Jacques Roisin, *Dans la nuit la plus noire se cache l’humanité. Récits des justes du Rwanda*, Brussel: Les Impressions nouvelles, 2017.
- Valérie Rosoux, ‘La figure du Juste au Rwanda: héros, traître ou inconnu?’, *Revue internationale des sciences sociales* 189, 2006, <https://www.cairn.info/revue-internationale-des-sciences-sociales-2006-3-page-525.htm> (geraadpleegd 2 april 2018).
- Peter Schmitz, ‘Paul Rusesabagina: et si le héros d’Hôtel Rwanda était un salaud...’, *Courrier international*, 30 maart 2012, <https://www.courrierinternational.com/article/2012/03/29/paul-rusesabagina-et-si-le-heros-d-hotel-rwanda-etait-un-salaud> (geraadpleegd 8 april 2018).
- Ignatus Ssuuna, ‘At almost 100, Zura still has a vivid memory of 1994 killings’, *The East African*, 5 april 2013, <http://www.theeastafrican.co.ke/rwanda/News/At-almost-100-Zura-still-has-a-vivid-memory-of-1994-killings-/1433218-1740448-j1tymvz/index.html> (geraadpleegd 8 april 2018).
- Frédéric Worms, ‘Une vertu républicaine’, *L’Obs* n° 2786, april 2018, 50.